

Schoonheid is geen variabele

Wat is schoonheid nog in ons land waar ruimte schaars is en waar de zorg voor een veilige, gezonde leefomgeving met een goede omgevingskwaliteit wettelijk is vastgelegd? Wat is dan goed? En is het goede wel mooi? Door de toenemende complexiteit van opgaven lijkt schoonheid steeds meer impliciet, verborgen in de noodzaak uiteenlopende doelen te verenigen. Niettemin zijn honderden landschapsarchitecten, stedenbouwkundigen en architecten lid van een ruimtelijk kwaliteitsteam of een commissie ruimtelijke kwaliteit. Speelt schoonheid nog een rol in het kwaliteitsgesprek?

Tekst Sandra van Assen,
José van Campen en Wil Zonneveld

>> Ruimtelijke kwaliteitsteams zoals we ze in Nederland kennen wortelen in een lange traditie van zorg voor stedelijke en landschappelijke schoonheid. In de geest van Thorbecke, die stelde dat de beoordeling van wetenschap en kunst een zaak is van de wetenschap en kunst zelf, werden ook voor architectuur, stedenbouw en landschap commissies ingesteld om plannen van collega-ontwerpers en niet-ontwerpers te beoordelen. Op nationale schaal zag in 1874 de 'Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst' het licht, een voorloper van het huidige College van Rijksadviseurs. Aan het begin van de twintigste eeuw organiseerden Staatsbosbeheer en Rijks-waterstaat het deskundigenoordeel in eigen huis door interdisciplinaire teams die – naast functionele en technische aspecten – de zorg kregen voor de integratie van wegen in het landschap en het voorkomen van onnodige schade aan de natuurlijke schoonheid van het land. In 1933 kwam er een onafhankelijke 'Commissie Bebouwing en Behoud van Natuurschoon', en in 1941 werd de 'Rijksdienst voor het Nationale Plan' opgericht, onder meer om te voorkomen dat stedelijke uitbreidingen de natuurlijke schoonheid zouden vernietigen. Ook lokaal zagen in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw schoonheidscommissie het levenslicht. Deze commissies richtten zich op het 'wel-staan' en de 'fraaiheid van voorkomen' en op het voorkomen van 'ontsiering' of van een 'aesthetisch moeras'. Met de Woningwet van 1962 kreeg het welstandstoezicht zijn formele status.

Samen eens worden / De ruimtelijke kwaliteitsteams die vanaf begin jaren negentig ontstaan, stammen uit deze adviestraditie van beoordeling van schoonheid. Maar ze hebben wel een eigentijdse opdracht en een modern, veelzijdig profiel. De crux van kwaliteitsteams is dat het multidisciplinaire teams zijn waarvan de leden het samen eens moeten worden. Dit zijn niet alleen ontwerpers, maar vaak ook vertegenwoordigers van andere, veelal ruimtelijke disciplines. Opmerkelijk is dat in de adviezen van kwaliteitsteams de term 'schoonheid' nauwelijks nog voorkomt. Hoe komt dat eigenlijk? We verkennen vier mogelijke oorzaken: de verhulling van schoonheid in kwaliteitsprincipes, de opschaling van het kwaliteitsbegrip, de opkomst van het ontwerpen om ideeën te vormen en de groei van de participatiesamenleving.

Schoonheid als kwaliteit / In Nederland zijn generaties ontwerpers opgeleid vanuit het modernistische principe dat de architectuur, landschapsarchitectuur en stedenbouw a-esthetisch moesten zijn. Volgens het nieuwe bouwen mocht de schepingsdaad van de architect niet geboren worden uit verlangen naar schoonheid zonder meer, maar moest hij gericht zijn op de vervulling van essentiële geestelijke en materiële behoeften van de mens: onderdak, licht, lucht en zon, de nabijheid van groen, lichaamsbeweging en veiligheid. Schoonheid op zich was geen onderwerp van gesprek of opleiding. Kwaliteit wel. Een van de eerste verhandelingen waarin 'schoonheid' synoniem werd met 'kwaliteit' was het boek van Sam van Embden 'Onze Bouwkunst van allen dag' uit 1946. Het was geschreven voor adviseurs in de welstandscommissies en werd ook in de bouwkuundoeleningen gebruikt. De schoonheid van het 'eenvoudige bouwen' in de stad en op het land was de drijfveer en het boek bevat veel fascinerende goed-fout illustraties. Bijna veertig jaar later schreef toenmalig rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra zijn fameuze notitie 'Architectonische kwaliteit'. De notitie was in eerste instantie geschreven voor intern gebruik binnen de Rijksgebouwendienst, maar in 2001 werden zijn aspecten van architectonische kwaliteit als 'algemene welstandscriteria' opgenomen in vrijwel alle welstandsnota's. In zijn notitie spreekt Dijkstra nergens van schoonheid, maar wel van 'kwaliteit' – een begrip dat inhoud geeft aan de discussie over mooi en lelijk zonder daarmee uitspraken te doen over architectuurstijlen. Met de criteria van Dijkstra lijkt 'schoonheid' definitief uit het vocabulaire van de welstandscommissies verdwenen. Zij is als het ware goed verhuisd in de aspecten van architectonische kwaliteit.

Schoonheid is het ongenoemde bestaansrecht van kwaliteitsteams

Opschaling / Halverwege de jaren tachtig kwam de term ruimtelijke kwaliteit in zwang en inmiddels maken we ons op voor een beleid dat zich volgens de Omgevingswet richt op 'een gezonde en veilige leefomgeving met een goede omgevingskwaliteit'. De complexiteit van het ontwerpen is enorm toegenomen doordat de opgaven van stad en land verweven raken met globale transitievraagstukken, die geïntegreerd dienen te worden in het ontwerp. Gepaard aan de liberale trend om overheidsbemoediging te decentraliseren en te beperken verdwijnen zo oude instituten van het podium. In Nederland is de welstandsadvisering sinds 2013 niet meer verplicht.

Kijken we naar het object van kwaliteitsdiscussie dan gaat het al lang niet meer om ontwerpen voor bouwwerken alleen, maar ook om stedenbouwkundige en landschappelijke ontwerpen, om openbare ruimte, om erfgoed. En ondertussen maken kwaliteitsteams en commissies ruimtelijke kwaliteit de stap naar onderwerpen als ecologie, hydrologie, duurzame energie, klimaatadaptatie en participatie. Kortom, talloze schalen en aspecten zijn vandaag de dag in het geding. Voor de kwaliteitsadvisering over ontwerpen op hogere schaalniveaus of van grotere complexiteit zijn echter veel minder duidelijke criteria voorhanden dan voor afzonderlijke, architectonische 'objecten'. Door het (nog) ontbreken van een gemeenschappelijk set kwaliteitscriteria zijn er talrijke botsingen tussen traditie en vernieuwing. De cultuur van de traditie leunt op de waardering van het vroegere, de bestaande kwaliteiten en bescherming van wat er op het punt staat te verdwijnen. In de cultuur van vernieuwing gaat het om grenzen verleggen, innovaties, nut en noodzaak, het ontwerpen van nieuwe ruimtelijke systemen.

Er zijn wel pogingen om op de hogere schaal- en complexiteitsniveaus tot een gedragen kader te komen. Vermeldenswaardig is de studie van het internationale onderzoeksteam van Spindus, geïnitieerd vanuit de Afdeling Architectuur van de KU Leuven. In een poging zicht te krijgen op aspecten van ruimtelijke kwaliteit is een vergelijkende studie verricht naar wetenschappelijke literatuur en praktijkprojecten voor ruimtelijke kwaliteit. De onderzoekers formuleerden zeven aspecten van ruimtelijke kwaliteit – waaronder de ethische grondslag, de rol van machtsstructuren en de wijze waarop mensen interacties aangaan met ruimten.

Wat opvalt is dat het begrip ruimtelijke kwaliteit sterk uitwaaert – het lijkt wel een panacee voor alle hedendaagse maatschappelijke knelpunten. Esthetiek speelt in de dimensies van Spindus nog maar een marginale rol. De prangende vraag rijst in hoeverre ruimtelijke kwaliteitsteams zich herkennen in deze dimensies. Als een begrip zo breed wordt, kan het nog sturend zijn? Als iets alles is, is het daarmee dan niet ook niets?

Ideevorming / In de vorige eeuw ging het in kwaliteitsteams vooral over concrete ontwerpen in de fysieke omgeving. Nu opgaven zo complex worden en alles met alles samenhangt, worden ontwerpen echter steeds vaker ingezet als (onderzoeks) instrument om ideeën te vormen nog lang voordat er sprake is van een eindbeeld voor een concrete situatie. Schoonheid speelt daarbij een volstrekt andere rol. Kwaliteitsteams krijgen bijvoorbeeld ontwerponderzoek of verkennende ontwerpen voorgesteld, of verbeeldingen om alternatieven te schetsen en afwegingen mogelijk te maken. Het ontwerpen wordt hierbij ingezet als verkenningsinstrument, input voor een dialoog, om processen te ontwikkelen en vorm te geven of om belangen, kennisvelden, functies, waarden en doelen zo bij elkaar te brengen dat publieke meerwaarde ontstaat.

Wortt schoonheid hierbij vooropgesteld, dan valt de kwaliteitsadvisering in een diepe valkuil. Immers, het eindbeeld kennen we nog niet, er wordt ook lang niet altijd om gevraagd. Het herkennen van de ontwerpsituatie is een noodzakelijke competentie voor ontwerpers en kwaliteitsteams. En niet minder voor opdrachtgevers. Er is behoefte aan een ander gesprek en een ander vocabulaire, dat loskomt van de taal van het concrete ontwerp.

Participatiesamenleving / Door de toenemende vermaatschappelijking van ruimtelijke processen raakt het gesprek over kwaliteit steeds meer los van de vakdiscussie. De vraag die centraal komt te staan is: over wiens schoonheid gaat het eigenlijk? Amos Rapoport, architect en een van de grondleggers van internatio-

naal onderzoek naar de relatie tussen omgeving en gedrag, muntte in 1970 de term ruimtelijk kwaliteit ('spatial quality'). Hij stelde voor om bij onderzoek en debat niet de *cognoscenti* (degenen die het weten) centraal te stellen. De vraag moet zijn: welke betekenis heeft de gebouwde omgeving voor gebruikers en bewoners, voor het publiek, of de verschillende publieksgroepen. Rapoport vond overigens wel dat er altijd deskundige ontwerpers nodig zijn om het schoonheidsideaal van 'gewone mensen' vorm te geven.

In Nederland ontstond eind vorige eeuw forse weerstand tegen het welstandstoezicht. Carel Weeber fulmineerde in 1999 in *de Volkskrant* tegen wat hij de architectuurpolitie noemde: 'De commissies houden er een eigen smaak op na, de officiële architectensmaak die ze op de universiteit hebben geleerd. Die smaak weerspiegelt niet de smaak van het volk.' Sindsdien is het welstandstoezicht transparanter gemaakt, zijn er soms leken opgenomen in commissies en moeten welstandsadviezen altijd gebaseerd zijn op democratisch vastgestelde criteria. De breder georiënteerde ruimtelijke kwaliteitsteams hebben inmiddels vaak te maken met burgerinitiatieven en participatie.

De vraag naar nieuwe vormen van kwaliteitsgesprekken doemt op, de vraag verandert, het gaat niet langer alleen om een oordeel. Het gaat om een advies, een gesprek, een proces dat leidt tot kwaliteit, betekenis of meerwaarde. Met de opdrachtgever, de klant, met belanghebbenden en in toenemende mate met de omgeving. Dat vraagt om nieuwe competenties en andere vormen van uitwisseling. Kijk naar de 'stadsklassen' van Stroom in Den Haag, de vele stadsfestivals (zoals Let's Gro in Groningen) en het festival OverMooi van Mooi Noord-Holland. Deze voorbeelden van kwaliteitsgesprekken laten (nog) geen vaste vorm zien, noch minder is het helder hoe en wanneer schoonheid een rol speelt.

Schoonheidsschaamte / Waarom lijkt 'schoonheid' verdwenen, maar is het tegelijk zo aanwezig? Is er sprake van schoonheidsschaamte? Ruikt het überhaupt aanstippen van schoonheid niet teveel naar paternalisme en particularisme? Ruimtelijke kwaliteitsteams, die voortkomen uit een diepgeworteld streven naar een land waarin schoonheid, bruikbaarheid en duurzaamheid tot synthese worden gebracht, mijden de letterlijke vertaling van Virtruvius door allerlei zijwaartse woordkeuzen: belevingswaarde, kwaliteit, betekenis, meerwaarde. Als schoonheid wel een rol speelt, maar we durven haar niet eens te noemen, wat verliezen we dan? Ruimtelijke kwaliteitsteams bewegen met de tijd. De blik verruimt, de vraag vernieuwt, de setting verandert, het gesprek verbreedt. Ze werken niet met minimale, mediale of maximale kwaliteitsvarianten, meer of minder schoonheid, maar met verschillende prioriteiten, gekoppeld aan de tijdgeest. Ongeacht de ontwerpsituatie, wil een kwaliteitsteam in elk ontwerp zorgen voor kwaliteit: dat het er goed uitziet, dat het prettig oogt, dat mensen zich fijn en veilig voelen. Dat een plek goede uitstraling heeft en houdt. Dat alle zintuigen aangesproken, ja zelfs gestreeld worden. Schoonheid is derhalve het ongenoemde bestaansrecht van kwaliteitsteams. Misschien (nog) de enige plek in planning en ontwerpprocessen waar schoonheid altijd meespeelt, geen variabele is, noch een constante.

Dit essay kwam tot stand in het kader van het project 'Percepties van ontwerpkracht', onderdeel van het programma Ontwerp en Overheid uit de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020. Sandra van Assen en José van Campen doen promotieonderzoek naar de doorwerking van de ruimtelijke kwaliteitsadvisering in Nederland, als vervolg op het onderzoek Q-factor uit 2012-2014.